

### **Ανήκει σε «ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα» το θύμα βεντέτας;**

**Δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ένα πρόσωπο ανήκει σε «ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα», κατά το άρθρο 10 (1) (δ) της Οδηγίας 2011/95/ΕΕ, από μόνο το γεγονός ότι αποτελεί στόχο βεντέτας στη χώρα καταγωγής του λόγω της ιδιότητάς του ως μέλους οικογένειας εμπλεκόμενης σε περιουσιακή διαφορά**

*προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – κοινή πολιτική στον τομέα του ασύλου – Οδηγία 2011/95/ΕΕ – προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν οι υπήκοοι τρίτων χωρών προκειμένου να τους αναγνωρισθεί το καθεστώς πρόσφυγα – άρθρο 2, στοιχείο δ' – λόγοι δίωξης – άρθρο 10 παρ. 1, στοιχείο δ' – έννοια της «ιδιότητας μέλους ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας» – προϋπόθεση κατά την οποία η ομάδα πρέπει να γίνεται αντιληπτή, από τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο στη χώρα καταγωγής, ως διαφορετική – αναγνώριση προσώπου ως δικαιούχου επικουρικής προστασίας – άρθρο 2, στοιχείο στ' – έννοια της «σοβαρής βλάβης» – άρθρο 15, στοιχεία α' και β' – άτομα που ανήκουν στην ίδια οικογένεια και αποτελούν στόχο βεντέτας λόγω του οικογενειακού δεσμού τους*

ΔΕΕ C-217/23, Laghman, 27.03.2025, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: K. Jürimäe, Εισηγητής: N. Piçarra, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2025:218 – Προδικαστική παραπομπή

Το 2015, ο Α.Ν., πολίτης του Αφγανιστάν, ο οποίος ανήκει στην εθνότητα των Παστούν και κατάγεται από την επαρχία Laghman, υπέβαλε στην Αυστρία αίτηση διεθνούς προστασίας. Επιχείρημά του ήταν ότι απειλούνταν με δίωξη στο Αφγανιστάν λόγω βεντέτας με πρόσωπα που είχαν συγγενικό δεσμό με τον πατέρα του, η οποία οφειλόταν σε περιουσιακή διαφορά, σχετική με αγροτικό ακίνητο, μεταξύ του πατέρα του και των εξαδέλφων του πατέρα του. Ο πατέρας και ο αδελφός του Α.Ν. φέρεται να είχαν δολοφονηθεί από τα παραπάνω πρόσωπα στο πλαίσιο της βεντέτας.

Η Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Αλλοδαπών και Ασύλου (στο εξής: BFA) της Αυστρίας απέρριψε το αίτημα, κρίνοντας ότι δεν προέκυπτε υπαρκτός κίνδυνος δίωξης. Το Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο έκανε δεκτή την προσφυγή του Α.Ν. και του χορήγησε καθεστώς ασύλου, κρίνοντας ότι οι ισχυρισμοί του σχετικά με τους λόγους για τους οποίους φοβόταν ότι θα διωχθεί στο κράτος καταγωγής του ήταν επαρκώς αποδεδειγμένοι. Ειδικότερα, ότι ο Α.Ν. αποτελεί στόχο βεντέτας οφειλόμενης σε διαφορά περιουσιακής φύσεως, η οποία θα τον εξέθετε, σε περίπτωση επιστροφής στη χώρα καταγωγής του, στον κίνδυνο να υποστεί επίθεση ή ακόμη και να δολοφονηθεί από τους εξαδέλφους του πατέρα του λόγω της γονικής σχέσης του με αυτόν, χωρίς να μπορεί ευλόγως να ελπίζει ότι θα τον προστατεύσουν οι αφγανικές αρχές. Περαιτέρω, σε περίπτωση εγκαταστάσεως σε άλλη περιοχή της χώρας καταγωγής του, ο Α.Ν. διατρέχει τον κίνδυνο να μην είναι σε θέση να καλύψει τις ανάγκες του.

Η BFA άσκησε αναίρεση ενώπιον του Ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου της Αυστρίας, υποστηρίζοντας πως το γεγονός ότι ένα πρόσωπο είναι μέλος οικογένειας που αποτελεί στόχο βεντέτας δεν συνεπάγεται ότι το εν λόγω πρόσωπο μπορεί να χαρακτηριστεί ως «μέλος ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας». Το παραπάνω δικαστήριο απέστειλε στο ΔΕΕ συνολικά τέσσερα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 10 (1) (δ) της Οδηγίας 2011/95/ΕΕ και, ιδίως, την έννοια της «ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας».

Το ΔΕΕ, σε αντίθεση με τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα, έκρινε ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ένα πρόσωπο ανήκει σε «ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα» από μόνο το γεγονός ότι αποτελεί στόχο βεντέτας στη χώρα καταγωγής του λόγω της ιδιότητάς του ως μέλους οικογένειας εμπλεκόμενης σε περιουσιακή διαφορά.

### I. Εισαγωγή

Η σχολιαζόμενη απόφαση<sup>1</sup> εντάσσεται στην ολόενα και αυξανόμενη νομολογιακή παραγωγή που αφορά την επικοινωνία του ενωσιακού δικαίου με το διεθνές προσφυγικό δίκαιο και το διεθνές δίκαιο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, αφορά μία από τις προϋποθέσεις για τη χορήγηση ασύλου, εκείνη της ιδιότητας του αιτούντος ως μέλους «ιδιαιτέρως κοινωνικής ομάδας». Σε μια εποχή όπου η αξιολόγηση των αιτημάτων διεθνούς προστασίας μετατοπίζεται από τον εξατομικευμένο έλεγχο των υποθέσεων σε χρήση περισσότερο συλλογικών και μαζικών κριτηρίων, ο τρόπος προσέγγισης και ερμηνείας τους ποικίλει, λόγω της πλειονότητας των οργάνων που καλούνται να ερμηνεύσουν έννοιες όπως η «ιδιαιτέρως κοινωνική ομάδα». Εθνικές αρχές, εθνικά δικαστήρια, διεθνή όργανα, το ΕΔΔΑ και λίκαν προσφάτως το ΔΕΕ καλούνται, στο πλαίσιο αυτό, να παράσχουν κρίσιμες κατευθυντήριες οδηγίες ως προς το ακριβές περιεχόμενο αντίστοιχων εννοιών.

Αντί άλλης εισαγωγής, είναι σκόπιμο να αναφέρουμε ότι η χορήγηση προσφυγικού καθεστώτος, την οποίαν συνεπάγεται η διαπίστωση της προσφυγικής ιδιότητας, συνδέεται στο σύγχρονο προσφυγικό δίκαιο όχι πλέον με τη στατική έννοια της *δίωξης*, η οποία απαντάται στη Σύμβαση της Γενεύης, όσο κυρίως με την έννοια του «κινδύνου» στον τόπο προορισμού, σε περίπτωση που απελαθεί ο αιτών, εάν δεν ευδοκιμήσει το αίτημά του. Ο «κίνδυνος» αυτός αφορά την πιθανολόγηση ότι ο αιτών θα αντιμετωπίσει στον τόπο προορισμού απολύτως απαγορευμένη μεταχείριση, η οποία αντίκειται στις βασικές αξίες και αρχές του κράτους δικαίου. Τέτοιες είναι ιδίως η προστασία της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της προσωπικής ελευθερίας και, αντιστοίχως, η απαγόρευση επιβολής θανατικής ποινής ή ανθρωποκτονίας με άλλον τρόπο, των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης ή τιμωρίας, της κατάφωρης στέρησης της προσωπικής ελευθερίας και της κατάφωρης αρνησιδικίας.

Ο «κίνδυνος» μπορεί να είναι τριών ειδών, αναλόγως του εύρους των προσώπων που απειλεί. Γενικός κίνδυνος, σε περίπτωση, λόγου χάρη, που υφίστανται εμπόλεμες συρράξεις ή άλλα γεγονότα μαζικής και αδιάκριτης βίας με στόχους ή παράπλευρες απώλειες και αμάχους. Εξατομικευμένος, λόγω ορισμένων χαρακτηριστικών αυτού καθ' εαυτό του προσώπου του αιτούντος και, τέλος, κίνδυνος κατά ομάδας. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ο κίνδυνος εντοπίζεται μεν κατά συγκεκριμένου προσώπου, πλην όμως δεν αφορά προηγούμενη συμπεριφορά ή ιδιότητα, δική του ξεχωριστά, αλλά μια ιδιότητα του εαυτού του που τον καθιστά μέλος ενός ευρύτερου υπο-συνόλου.

### II. Η ιδιότητα του μέλους «ιδιαιτέρως κοινωνικής ομάδας» κατά την Οδηγία 2011/95/ΕΕ

Η Οδηγία 2011/95/ΕΕ εντάσσεται σε μια σειρά νομοθετημάτων του παραγώγου ενωσιακού δικαίου, βάσει των οποίων επεκτάθηκε άρδην η αρμοδιότητα της ΕΕ στα πεδία της μετανάστευσης του ασύλου, μετά τις σχετικές προβλέψεις των Συνθηκών του Άμστερνταμ και της Λισαβόνας<sup>2</sup>. Η διεύρυνση αυτή των αρμοδιοτήτων της ΕΕ επέτρεψε στους ιδιώτες να επικαλούνται το ενωσιακό δίκαιο ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και κατά πράξεων των εθνικών αρχών<sup>3</sup>. Η Οδηγία καθιέρωσε κοινούς κανόνες σχετικά με τη διεθνή προστασία, ρυθμίζοντας, μεταξύ άλλων, τις προϋποθέσεις χορήγησης ασύλου και επικουρικής προστασίας<sup>4</sup>.

---

\* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

<sup>1</sup> Ορισμένα τμήματα του παρόντος σχολίου αποτελούν προδημοσίευση της υπό εκπόνηση διδακτορικής μου διατριβής με θέμα «Ο περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων στην απέλαση αλλοδαπού».

<sup>2</sup> Βλ. ιδίως άρθρα 78-79 ΣΛΕΕ.

<sup>3</sup> D. JACOBSON / B. RUFFER, Courts across Borders: The Implications of Judicial Agency for Human Rights and Democracy, Human Rights Quarterly, 2003, σ. 74 επ.

<sup>4</sup> Βλ. άρθρο 1 της Οδηγίας 2011/95/ΕΕ.

Στο άρθρο 2 (δ') της Οδηγίας, το οποίο κατ' ουσίαν μεταφέρει σε επίπεδο ενωσιακής έννομης τάξης τον γενικό κανόνα του άρθρου 1 (Α) (2) της Συνθήκης της Γενεύης<sup>5</sup>, αναγνωρίζεται η ιδιότητα του πρόσφυγα σε κάθε υπήκοο τρίτης χώρας ο οποίος, συνεπεία βάσιμου φόβου δίωξης λόγω φυλής, θρησκείας, ιθαγένειας, πολιτικών πεποιθήσεων ή ιδιότητας μέλους ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας, ευρίσκεται εκτός της χώρας της ιθαγένειάς του και δεν είναι σε θέση ή, λόγω του φόβου αυτού, δεν επιθυμεί να θέσει εαυτόν υπό την προστασία της εν λόγω χώρας.

Το άρθρο 10 της Οδηγίας θεσπίζει τους λόγους δίωξης βάσει των οποίων μπορεί να χορηγηθεί διεθνής προστασία. Στην περίπτωση δ' της παραγράφου 1 που αφορά τη σχολιαζόμενη απόφαση ορίζει, συγκεκριμένα, ότι: «η ομάδα θεωρείται ως ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα όταν, μεταξύ άλλων:

– τα μέλη της ομάδας αυτής έχουν κοινά εγγενή χαρακτηριστικά ή κοινό ιστορικό παρελθόν το οποίο δεν μπορεί να μεταβληθεί ή έχουν από κοινού χαρακτηριστικά ή πεποιθήσεις τόσο θεμελιώδους σημασίας για την ταυτότητα ή τη συνείδηση ώστε ένα πρόσωπο να μην πρέπει να αναγκάζεται να τις αποκηρύξει και

– η ομάδα έχει ιδιαίτερη ταυτότητα στην οικεία χώρα, διότι γίνεται αντιληπτή ως διαφορετική ομάδα από τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο.

Ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα καταγωγής μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα μπορεί να περιλαμβάνει ομάδα που βασίζεται στο κοινό χαρακτηριστικό του γενετήσιου προσανατολισμού. Ο γενετήσιος προσανατολισμός δεν μπορεί να νοηθεί ως περιλαμβανών πράξεις θεωρούμενες αξιόποινες κατά το εθνικό δίκαιο των κρατών μελών. Λαμβάνονται δεόντως υπόψη πτυχές συνδεόμενες με το φύλο, συμπεριλαμβανόμενης της ταυτότητας του φύλου, κατά τον καθορισμό της ιδιότητας μέλους ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας ή τον προσδιορισμό χαρακτηριστικού αυτής της ομάδας».

Η ιδιότητα του μέλους της ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας έχει ιδιαίτερη σημασία για τη χορήγηση προσφυγικού καθεστώτος, καθώς, σύμφωνα με το άρθρο 9 (3) της Οδηγίας, «πρέπει να υπάρχει συσχετισμός μεταξύ των λόγων που αναφέρονται στο άρθρο 10 και των πράξεων δίωξης (...) ή της έλλειψης προστασίας κατά των πράξεων αυτών». Επομένως, δεν επαρκεί από μόνος του ο αποδεδειγμένος κίνδυνος σωματικής βίας ή ανθρωποκτονίας για την αναγνώριση του προσφυγικού καθεστώτος. Όπως έχει κρίνει προηγουμένως το ΔΕΕ, προϋποτίθεται η ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας είτε μεταξύ των λόγων δίωξης και των πράξεων δίωξης είτε μεταξύ των λόγων δίωξης και της έλλειψης προστασίας από τους «υπευθύνους προστασίας» κατά των πράξεων αυτών που διαπράττονται από «μη κρατικούς υπευθύνους»<sup>6</sup>.

Εν προκειμένω, το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν ο αιτών έπρεπε να θεωρηθεί ότι διατρέχει κίνδυνο δίωξης στο Αφγανιστάν λόγω της ιδιότητάς του ως μέλους «ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας». Η ιδιότητα της ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας έχει αποτελέσει επί σειρά ετών αντικείμενο επεξεργασίας από το ΕΔΔΑ. Ορισμένες από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις αποτελούν οι εθνοτικές<sup>7</sup> και θρησκευτικές<sup>8</sup> ομάδες που έχουν στοχοποιηθεί από την κυβέρνηση

<sup>5</sup>. Βλ. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-391/16, C-77/17 και C-78/17, *M (ανάκληση του καθεστώτος πρόσφυγα)*, 14.05.2019, ECLI:EU:C:2019:403, σκ. 84.

<sup>6</sup>. ΔΕΕ C-621/21, *Intervyuirasht organ na DAB pri MS (Femmes victimes de violences domestiques)*, 16.01.2024, ECLI:EU:C:2024:47, σκ. 66.

<sup>7</sup>. Μεταξύ άλλων: ΕΔΔΑ *Salah Sheekh κατά Ολλανδίας* (Προσφυγή No 1948/04), απόφαση της 11ης Ιανουαρίου 2007, παρ. 146 επ., ΕΔΔΑ *NA κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 25904/07), απόφαση της 17ης Ιουλίου 2008, παρ. 142 επ., ΕΔΔΑ *S.H. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 19956/06), απόφαση της 15ης Ιουνίου 2010, παρ. 70, ΕΔΔΑ *A.F. κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 80086/13), απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 2015, παρ. 58, ΕΔΔΑ *R. κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 11916/15), απόφαση της 26ης Ιανουαρίου 2016, παρ. 55 επ.

<sup>8</sup>. Μεταξύ άλλων: ΕΔΔΑ *Muminov κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 42502/06), απόφαση της 11ης Δεκεμβρίου 2008, παρ. 87 και 94, ΕΔΔΑ *Singh και άλλοι κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 33210/11), απόφαση της 2ας Οκτωβρίου 2012, παρ. 87.

ή τρίτους, πρόσωπα που έχουν μεταστρέψει το θρήσκευμά τους σε αντίθετο από το επικρατούν<sup>9</sup> ή που στοχοποιούνται λόγω της προσηλυτιστικής τους δράσης<sup>10</sup>. Σε άλλες, πιο διευρυμένες ερμηνείες της ιδιότητας αυτής, έχει κριθεί ότι «ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα» αποτελούν και οι γυναίκες, ιδίως περιπτώσεις που αντιμετωπίζουν ενδοοικογενειακή βία<sup>11</sup> ή πρακτικές κακοποίησης, όπως ο ακρωτηριασμός των γεννητικών οργάνων<sup>12</sup>.

Σε επίπεδο ΔΕΕ, αντικείμενο πραγματεύσεως έχουν καταστεί και τα ΛΟΑΤΚΙΑ+ πρόσωπα<sup>13</sup>, για τα οποία, άλλωστε, εντοπίζεται ρητή-διακριτή αναφορά στο άρθρο 10 (1) (δ) της Οδηγίας, όπως παρατίθεται ανωτέρω. Στον αντίποδα, απέρριψε τον ισχυρισμό ότι η συμμετοχή στην άσκηση προσφυγής κατά του κράτους καταγωγής του αιτούντος ενώπιον του ΕΔΔΑ μπορεί να καταστήσει τον αιτούντα μέλος ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας, με την επιφύλαξη, πάντως, ότι μπορεί να θεμελιώσει εξατομικευμένο κίνδυνο<sup>14</sup>. Πλέον πρόσφατα, το 2024, σε υποθέσεις που αφορούσαν γυναίκες και, συγκεκριμένα, θύματα ενδοοικογενειακής βίας, καθώς και υιοθετούσες διαφορετικές αξιακές αντιλήψεις από εκείνες του κράτους προορισμού, τέθηκαν από τη μείζονα σύνθεση του Δικαστηρίου τα κριτήρια ερμηνείας που έπρεπε να τύχουν εφαρμογής σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Βάσει αυτών, το ΔΕΕ εξειδίκευσε και το πλαίσιο της παρούσας διαφοράς.

### **III. Προϋποθέσεις για τον χαρακτηρισμό της «ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας»**

Ένα πρώτο άξιο ανάλυσης στοιχείο που αντλείται από τη σχολιαζόμενη απόφαση είναι οι προϋποθέσεις για τον χαρακτηρισμό της «ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας». Σύμφωνα με τη γραμματική διατύπωση του άρθρου 10 (1) (δ) της Οδηγίας, η «ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα» προϋποθέτει σωρευτικά δύο προϋποθέσεις<sup>15</sup>.

Α. Πρώτον, τα μέλη της ομάδας να έχουν ένα από τα εξής τρία αναγνωριστικά στοιχεία: α) κοινά εγγενή χαρακτηριστικά, ή β) κοινό ιστορικό παρελθόν το οποίο δεν μπορεί να μεταβληθεί, ή γ) από κοινού χαρακτηριστικά ή πεποιθήσεις τόσο θεμελιώδους σημασίας για την ταυτότητα ή τη συνείδηση, ώστε ένα πρόσωπο να μην πρέπει να αναγκάζεται να τις αποκηρύξει.

Κατά την υπαγωγή της υπόθεσης στην πρώτη αυτήν προϋπόθεση, το ΔΕΕ παρατήρησε<sup>16</sup> εύστοχα ότι τα μέλη της οικογένειας έχουν, λόγω των οικογενειακών δεσμών τους, είτε κοινά εγγενή χαρακτηριστικά είτε κοινό ιστορικό παρελθόν, το οποίο δεν μπορεί να μεταβληθεί. Στερείται σημασίας η αιτία της δημιουργίας του οικογενειακού δεσμού, δηλαδή εάν έγινε βιολογικά ή κατόπιν υιοθεσίας. Εξειδικεύοντας τον κανόνα αυτόν στην περίπτωση των ανδρών και των αγοριών, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι ακριβώς λόγω της οικογενειακής τους καταγωγής ελλοχεύει ο κίνδυνος να υπαχθούν σε βεντέτα. Η βεντέτα ως κοινωνικό φαινόμενο περνάει από γενιά σε γενιά στην πατρική γραμμή, γεγονός που τη χαρακτηρίζει ως αμετάβλητο και σταθερό στοιχείο. Επομένως, η ιδιότητα του μέλους ομάδας μπορεί να αφορά είτε καθεαυτή την ιδιότητα του μέλους οικογένειας είτε ένα σταθερό παρελθοντικό στοιχείο.

Στην πραγματικότητα, δηλαδή, το ΔΕΕ διαπίστωσε, εν προκειμένω, ότι πληρούνται αμφότερα τα παραπάνω υπό α' και β' κριτήρια. Στοιχείο, πάντως, το οποίο στερείται πρακτικής

<sup>9</sup>. ΕΔΔΑ *M.B. και άλλοι κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 36009/08), απόφαση της 15ης Ιουνίου 2010, παρ. 32 επ., ΕΔΔΑ *A.A. κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 32218/17), απόφαση της 5ης Νοεμβρίου 2019, παρ. 50, και ΕΔΔΑ *M.A.M. κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 29836/20), απόφαση της 26ης Απριλίου 2022, παρ. 70 επ.

<sup>10</sup>. ΕΔΔΑ *M.E. κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 50094/10), απόφαση της 6ης Ιουνίου 2013, παρ. 51.

<sup>11</sup>. ΕΔΔΑ *Jabari κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 40035/98), απόφαση της 11ης Ιουλίου 2000, παρ. 41 επ.

<sup>12</sup>. Μεταξύ άλλων: ΕΔΔΑ *Sow κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 27081/13), απόφαση της 19ης Ιανουαρίου 2016, παρ. 62, ΕΔΔΑ *R.B.A.B. και άλλοι κατά Ολλανδίας* (Προσφυγή No 7211/06), απόφαση της 7ης Ιουνίου 2016, παρ. 54.

<sup>13</sup>. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-199/12 έως C-201/12, *Χ. κ.λπ.*, 07.11.2013, ECLI:EU:C:2013:720, σκ. 55 επ.

<sup>14</sup>. ΔΕΕ C-652/16, *Ahmedbekova*, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:801, σκ. 86 επ.

<sup>15</sup>. Βλ. για την ανάλυσή τους: ΔΕΕ C-646/21, *Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Femmes s'identifiant à la valeur de l'égalité entre les sexes)*, 11.06.2024, ECLI:EU:C:2024:487, σκ. 40.

<sup>16</sup>. Σκ. 28.

σημασίας, αφού η πλήρωση ενός μόνον εκ των δύο επαρκεί προκειμένου να πληρούται συνολικά η πρώτη προϋπόθεση.

Β. Δεύτερον, η ομάδα πρέπει να έχει ιδιαίτερη ταυτότητα στο κράτος καταγωγής, διότι γίνεται αντιληπτή ως διαφορετική από τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο. Το κριτήριο αυτό είναι το πλέον ασαφές ως προς τον τρόπο ερμηνείας του. Ούτε το γράμμα της Οδηγίας ούτε προηγούμενη νομολογία επί του ζητήματος θα μπορούσε να αποτελέσει επαρκή βάση αναφοράς, με δεδομένο ότι δεν έχουν αχθεί ενώπιον του ΔΕΕ περιπτώσεις που να αφορούν τόσο εντοπισμένες ομάδες, όπως τα άρρενα μέλη μίας συγκεκριμένης οικογένειας.

Εν προκειμένω, το ΔΕΕ παρατήρησε πως σε όλες τις γλωσσικές αποδόσεις της Οδηγίας είναι αποφασιστική μια σύνδεση της ιδιαίτερης ταυτότητας της ομάδας με την αντίληψη του περιβάλλοντος κοινωνικού χώρου. Έτσι, η ιδιαίτερη ταυτότητα δεν εξετάζεται αυτοτελώς, αλλά συνδυαστικά με τις αντιλήψεις του περιβάλλοντος κοινωνικού χώρου<sup>17</sup>.

Το ΔΕΕ αρνήθηκε να πάρει θέση επί του ποιος είναι αυτός ο περιβάλλον κοινωνικός χώρος που έχει σημασία εν προκειμένω, αλλά παρέπεμψε την κρίση επί του ζητήματος αυτού στο εθνικό δικαστήριο<sup>18</sup>. Ο Γεν. Εισαγγελέας J. Richard de la Tour είχε προτείνει τον ορισμό του περιβάλλοντος κοινωνικού χώρου ως του ανθρώπινου και κοινωνικού περιβάλλοντος «εντός του οποίου λειτουργεί η οικεία ομάδα το οποίο η αρμόδια εθνική αρχή εκτιμά κρίσιμο για τον σκοπό της αξιολόγησης της αίτησης διεθνούς προστασίας σε εξατομικευμένη βάση»<sup>19</sup>.

Πάντως, προκειμένου να περιορίσει το εύρος της ερμηνείας του εθνικού δικαστηρίου και να προσδώσει σε αυτό μια χρήσιμη απάντηση, το ΔΕΕ προέβη σε δύο διευκρινίσεις. Εν πρώτοις, σημείωσε ότι ο περιβάλλον κοινωνικός χώρος μπορεί να αφορά έναν γενικό χώρο, εκτεινόμενο σε όλη την επικράτεια ή έναν μερικό χώρο. Ο μερικός αυτός χώρος μπορεί να αφορά είτε τμήμα της επικράτειας είτε μέρος του πληθυσμού<sup>20</sup>. Στον αντίποδα, όμως, έκρινε ότι δεν μπορεί να είναι καθοριστική η αντίληψη ορισμένων μόνον προσώπων που ανήκουν στον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο. Προκειμένου να μπορεί η ομάδα να αναγνωριστεί ως έχουσα δική της ταυτότητα στο κράτος καταγωγής, πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως διαφορετική «από τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο» στο σύνολό του, πράγμα που συνεπάγεται κατ' ανάγκην ότι την αντίληψη αυτή συμμερίζεται σημαντικό μέρος των ατόμων που απαρτίζουν τον εν λόγω κοινωνικό χώρο και όχι μόνον οι μεμονωμένοι δράστες πράξεων που μπορούν να χαρακτηριστούν ως πράξεις δίωξης<sup>21</sup>.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ σημείωσε πως, το γεγονός ότι τα ίδια τα θύματα πράξεων δίωξης έχουν την αντίληψη ότι είναι διαφορετικά δεν μπορεί, αφ' εαυτού, να έχει καθοριστική σημασία στο πλαίσιο αυτό. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι μια ομάδα γίνεται αντιληπτή ως διαφορετική από τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο στο σύνολό του, ιδίως λόγω των κοινωνικών, ηθικών ή νομικών κανόνων που επικρατούν στο κράτος καταγωγής. Ενδείξεις προς τούτο αποτελούν ιδίως οι δυσμενείς διακρίσεις ή οι πρακτικές αποκλεισμού, ή ακόμη και ο στιγματισμός εις βάρος των μελών της οικείας ομάδας εν γένει, με αποτέλεσμα την περιθωριοποίησή τους από τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο<sup>22</sup>.

Συγκεκριμενοποιώντας την κρίση του, το ΔΕΕ έδωσε μια κατεύθυνση στο εθνικό δικαστήριο, κρίνοντας ότι, εν προκειμένω, η ομάδα που αποτελείται από τα μέλη συγκεκριμένης οικογένειας-στόχο βεντέτας δεν φαίνεται να γίνεται αντιληπτή ως διαφορετική από άλλα πρόσωπα, πλην των συγκεκριμένων μελών της οικογένειας που εμπλέκεται στη βεντέτα.

Στη βάση αυτή, το ΔΕΕ απάντησε αρνητικά στο προδικαστικό ερώτημα, προβαίνοντας στην παραπάνω αναφερόμενη κρίση, ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ένα πρόσωπο ανήκει σε

---

<sup>17</sup>. Σκ. 29-30.

<sup>18</sup>. Σκ. 31.

<sup>19</sup>. Σημ. 35-36 και 57.

<sup>20</sup>. Σκ. 31.

<sup>21</sup>. Σκ. 35.

<sup>22</sup>. Σκ. 36-37.

«ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα» από μόνο το γεγονός ότι αποτελεί στόχο βεντέτας στη χώρα καταγωγής του λόγω της ιδιότητάς του ως μέλους οικογένειας εμπλεκόμενης σε περιουσιακή διαφορά<sup>23</sup>. Σημειωτέον ότι αντίθετη ερμηνεία είχε προτείνει ο Γεν. Εισαγγελέας, όπως αναλύεται παρακάτω.

#### **IV. Η αιτιολογία της κρίσης και ένας αντίλογος**

Από την παραπάνω κρίση φαίνεται ότι το ΔΕΕ αποδίδει έναν δυναμικό χαρακτήρα κοινωνίας μεταξύ της αντίληψης του περιβάλλοντος χώρου για την ταυτότητα μιας κοινωνικής ομάδας και των πράξεων δίωξης που μπορούν να προκύψουν σε βάρος του μέλους της ομάδας. Η αιτιολογία του Δικαστηρίου βασίζεται σε τρεις, συνδεδεμένες μεταξύ τους, βάσεις.

Πρώτον, το ΔΕΕ επιχειρηματολόγησε πως μια ερμηνεία, κατά την οποία επαρκούν μόνες οι πράξεις δίωξης, προκειμένου να υπαχθούν τα πρόσωπα που τις υφίστανται σε «ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα», θα στερούσε από τη δεύτερη ως άνω προϋπόθεση την πρακτική αποτελεσματικότητά της<sup>24</sup>. Δεύτερον, το ΔΕΕ υπενθύμισε ότι η νομολογία του παγίως αποσυνέδεε την ιδιότητα του μέλους ομάδας από τον κίνδυνο δίωξης, επικαλούμενο ιδίως τις περιπτώσεις των ομοφυλοφίλων και των γυναικών<sup>25</sup>. Τρίτον, υποστήριξε ότι, σε κάθε περίπτωση, υπάρχει δυνατότητα προστασίας από την απέλαση, λόγω χορήγησης όχι προσφυγικού καθεστώτος, αλλά επικουρικής προστασίας, πληρουμένων των σχετικών όρων. Ειδικότερα, ως προς το σημείο αυτό, το ΔΕΕ παρέπεμψε για την επί της ουσίας κρίση στο εθνικό δικαστήριο, βάσει ενός συνολικού ελέγχου που αφορά την ατομική κατάσταση και τις προσωπικές περιστάσεις του αιτούντος, ανεξαρτήτως του συγκεκριμένου είδους του κινδύνου<sup>26</sup>.

Σημειωτέο είναι ότι, στις προηγούμενες κρίσεις του που αφορούσαν υποθέσεις «ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας», το ΔΕΕ είχε παραπέμψει για την κρίση του ζητήματος στις εθνικές αρχές<sup>27</sup>. Η ανάγκη να προσδιοριστούν σε ενωσιακό επίπεδο τα σχετικά κριτήρια προέκυψε, το πρώτον, στη σχολιαζόμενη απόφαση, λόγω του ιδιαίτερου και στενότερου χαρακτήρα της ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας που αφορά τη βεντέτα. Ο λόγος πίσω από αυτήν τη διαφοροποίηση εδράζεται στη διαφορετική πρόσληψη των εθνικών δικαστηρίων των κρατών μελών, όπου άλλα θεωρούσαν τους συμμετέχοντες σε βεντέτα (ιδίως άνδρες και αγόρια) ως μέλη ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας και άλλα όχι. Η κρίση στην οποία οδηγήθηκε το ΔΕΕ καθιστά πλέον αδύνατη κάθε εξατομικευμένη εξέταση τόσο της υπόθεσης αυτής όσο και άλλων παρεμφερών<sup>28</sup>.

Η όλη διαφοροποίηση της κρίσης του ΔΕΕ αφορά το γεγονός ότι τίθεται από την Οδηγία 2011/95 ο παραπάνω κανόνας των δύο διακριτών προϋποθέσεων για τον χαρακτηρισμό της ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας. Στον αντίποδα, κατά την πάγια ερμηνεία του διεθνούς προσφυγικού δικαίου, την οποία φαίνεται να υιοθετεί και το ΕΔΔΑ, η πλήρωση μόνον μίας εκ των διακριτών αυτών προϋποθέσεων θα επαρκούσε προκειμένου να θεμελιώσει την ιδιότητα του μέλους ομάδας<sup>29</sup>. Αυτή η σωρευτική αντιμετώπιση των κριτηρίων από την Οδηγία ασφαλώς δεν μπορούσε να αγνοηθεί από το ΔΕΕ<sup>30</sup>. Είναι, λοιπόν, ζήτημα υπερβολικά στενής νομοθετικής αντιμετώπισης του ζητήματος από τον ενωσιακό νομοθέτη και όχι αυστηροποίησης των σχετικών κριτηρίων από τον ευρωπαϊό δικαστή.

<sup>23</sup>. Σκ. 38-39.

<sup>24</sup>. Σκ. 35.

<sup>25</sup>. Σκ. 32-34.

<sup>26</sup>. Σκ. 45.

<sup>27</sup>. ΔΕΕ C-621/21, *Intervyuirasht organ na DAB pri MS (Femmes victimes de violences domestiques)*, ό.π., σκ. 54, ΔΕΕ C-646/21, *Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Femmes s'identifiant à la valeur de l'égalité entre les sexes)*, ό.π., σκ. 50.

<sup>28</sup>. N. DRINOVSKA, No Asylum for the Capulets: how Family Vendetta does not make one a Member of a particular Social Group (Case C-217/23, Laghman), EU Law Live, 22.04.2025, άνευ σελιδοποίησης.

<sup>29</sup>. G.S. GOODWIN-GILL / J. McADAM, 4η έκδ, *The Refugee in International Law*, Οξφόρδη, 2021, σ. 217 επ.

<sup>30</sup>. Ομοίως, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα J. Richard de la Tour, σημ. 31-32.

Δεν προκύπτει, όμως, άμεσα από το γράμμα του άρθρου 10 (1) (δ) της Οδηγίας ο τρόπος ερμηνείας της έκτασης που πρέπει να έχει η αντίληψη του περιβάλλοντος κοινωνικού χώρου για την ομάδα. Το ΔΕΕ προέκρινε μια ερμηνεία κατά την οποία εξεταστέα είναι η αντίληψη την οποία έχει για την κοινωνική ομάδα ένα «σημαντικό μέρος» των ατόμων που απαρτίζουν τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο, μέγεθος δηλαδή σημαντικά επαυξημένο σε σχέση με τους μεμονωμένους δράστες.

Η κρίση αυτή είναι εμπνευσμένη από τις προηγούμενες υποθέσεις που ήχθησαν ενώπιον του ΔΕΕ. Πράγματι, όταν έχουν προηγηθεί σε πολύ πρόσφατο χρονικό διάστημα δύο αποφάσεις της μείζονος συνθέσεως επί παρεμφερών ζητημάτων, είναι δύσκολο να αγνοηθούν τόσο οι συγκεκριμένες κρίσεις τους όσο και εν γένει οι κατευθυντήριες γραμμές τις οποίες έδωσαν. Στις περιπτώσεις εκείνες, όμως, τα ζητήματα των κοινωνικών ομάδων ήταν περισσότερο σαφή. Αφορούσαν, δηλαδή, τις περιπτώσεις των ομοφυλοφίλων σε κράτη όπου η ομοφυλοφιλία διώκεται *de jure* ή *de facto* και τους κινδύνους κακοποίησης και κοινωνικού απομονωτισμού των γυναικών σε πολύ συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, εύκολα διαπιστώνει κανείς τις ιδιότητες των αιτούντων ως μελών κοινωνικής ομάδας, η οποία πράγματι γίνεται αντιληπτή ως τέτοια από ένα μεγάλο τμήμα των κοινωνιών των κρατών καταγωγής τους, περιλαμβανομένων πολλές φορές και εν δυνάμει στόχων ομοίων πράξεων δίωξης (λ.χ. άλλων γυναικών ή ομοφυλοφίλων που αποκρύπτουν δημοσίως την ταυτότητά τους).

Η περίπτωση της βεντέτας, όμως, καταδεικνύει πως μια προσέγγιση που απαιτεί η σημαντικά πλειοψηφούσα κοινωνία να εναντιώνεται σε συγκεκριμένη μειοψηφούσα ομάδα δεν είναι ασφαλές κριτήριο. Πρώτον, διότι τα μέλη της βεντέτας εξ ορισμού δεν γίνονται αντιληπτά από το σύνολο της κοινωνίας. Οι πηγές του κινδύνου δεν είναι ο κάθε ανεξάρτητος τρίτος που θα μπορούσε λ.χ. να επιτεθεί σε μια ασυνόδευτη γυναίκα ή σε έναν ομοφυλόφιλο. Είναι τα συγκεκριμένα μέλη των οικογενειών ή φατριών που εμπλέκονται στη βεντέτα.

Δεύτερον, τα ίδια τα μέλη της ομάδας αποκτούν στη συνείδηση των πιθανών πηγών του κινδύνου (δηλαδή των μελών των αντιπάλων οικογενειών/φατριών) την ιδιότητα του εχθρού-μελλοντικού θύματος, εκουσίως ή ακουσίως. Δεν δύνανται με δικές τους ενέργειες να απόσχουν από τη βεντέτα, ακόμη κι αν το επιθυμούν. Ο Γεν. Εισαγγελέας κατέθεσε, στο πλαίσιο αυτό, πολύ ενδιαφέροντα πραγματολογικά στοιχεία, με τα οποία κατέδειξε ότι η βεντέτα αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του εθιμικού δικαίου των Παστούν στο Αφγανιστάν. Μεταξύ αυτών, τεκμηρίωσε πως οι σχετικές πρακτικές γίνονται με συνείδηση δικαίου, καθώς συχνά η τιμωρία των ενεργειών που γίνονται στο πλαίσιο βεντέτας δεν αποτελεί αρμοδιότητα της κρατικής δικαιοσύνης, αλλά των συμμετεχόντων στη βεντέτα. Παράλληλα, η εκδίκηση δεν είναι μόνο δικαίωμα, αλλά και καθήκον των συμμετεχόντων<sup>31</sup>.

Τρίτον, σε ορισμένες κοινωνίες, τα μέλη των οικογενειών που εμπλέκονται σε βεντέτα γίνονται, ούτως ή άλλως, αντιληπτά από ένα μεγάλο μέρος του κοινωνικού περιγύρου ως ιδιαίτερη ομάδα. Αυτό αποδεικνύεται αρχικά από την αυξημένη αξιακή και ηθική ανοχή που επιδεικνύεται στις οικείες πράξεις τόσο από την κοινωνία όσο και από τις κρατικές αρχές. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις, τα σχετικά αδικήματα τιμωρούνται πολύ ελαφρύτερα από την ποινική νομοθεσία, ακριβώς λόγω της ύπαρξης μιας κουλτούρας ανοχής.

Το σύνολο των παραπάνω λόγων καθιστά αντιληπτές τις αδυναμίες της ερμηνείας που υιοθέτησε το ΔΕΕ, υπό το πρίσμα της εξειδίκευσής τους στην περίπτωση της βεντέτας. Υπάρχει, όμως, κι ένα ευρύτερο στοιχείο που ξεπερνά την κρινόμενη απόφαση. Η ερμηνεία ότι απαιτείται η μεγάλη πλειοψηφούσα μερίδα μιας κοινωνίας να αντιλαμβάνεται ως διακριτή την κοινωνική ομάδα, ουσιαστικά δηλαδή να εναντιώνεται σε αυτήν, καταλήγει να ερμηνεύει την κοινωνία με μια μεταφυσικής καταβολής πρόσληψη, ως να είχε μία ενιαία και αμετάβλητη βούληση. Θυμίζει μια αντίληψη περί της γενικής βούλησης του Ρουσσώ, παραγνωρίζοντας την ύπαρξη διαφορετικών αξιακών καταβολών, αντιλήψεων και στάσης έναντι των κοινωνικών φαινομένων. Καταλήγει, δηλαδή, μια στατική ερμηνεία.

---

<sup>31</sup>. Βλ., ιδίως, σημ. 48-50.

Εάν η ίδια ερμηνεία υιοθετούνταν σε περιπτώσεις πιο προφανών κινδύνων κατά ομάδων, όπως στην περίπτωση των ομοφυλοφίλων (γιατί κάτι τέτοιο δεν έγινε, αλλά το ΔΕΕ παρέπεμψε στην κρίση των εθνικών δικαστηρίων), ποιο θα ήταν το πρακτικό αποτέλεσμα; Να έπρεπε το εκάστοτε δικαστήριο να εξακριβώνει εάν η μεγάλη πλειοψηφούσα μερίδα της κοινωνίας τούς αντιλαμβάνεται ως κάτι το διαφορετικό ή απειλητικό;

Για τους λόγους αυτούς, η ερμηνεία που πρότεινε ο Γεν. Εισαγγελέας ήταν πολύ πειστικότερη. Ένα μέλος οικογένειας ή φατρίας ή φυλής, ιδίως άνδρας ή αγόρι, μπορεί λόγω μόνο της ιδιότητάς του αυτής, χωρίς να προϋποτίθεται δική του συμπεριφορά, να αποτελεί μέλος ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας που υπόκειται σε πράξεις δίωξης. Επομένως, το αποφασιστικό κριτήριο, εν προκειμένω, δεν θα έπρεπε να είναι η ιδιότητα του μέλους, αλλά το εύρος της προστασίας που θα μπορούσαν να παράσχουν οι αρχές του κράτους καταγωγής.

## **V. Επίλογος**

Με τη σχολιαζόμενη απόφαση, το ΔΕΕ προχώρησε σε μια περαιτέρω εξειδίκευση των κριτηρίων που αφορούν την ερμηνεία της έννοιας «ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα». Η ιδιότητα του μέλους της αποτελεί έναν εκ των πλέον επίκαιρων λόγων δίωξης που μπορούν να θεμελιώσουν την προσφυγική ιδιότητα. Με την κρίση του αυτήν, αξίωσε έναν ιδιαίτερος αυξημένο βαθμό αποδειξιμότητας, συνδέοντας την παραπάνω έννοια με τις αντιλήψεις της πλειοψηφούσας κοινωνίας.

Στην υπό κρίση υπόθεση καταδεικνύεται εκ των πραγμάτων η επισφάλεια μιας τέτοιας κρίσης. Το πρακτικό αποτέλεσμά της θα ήταν να μην μπορεί να λάβει προσφυγικό καθεστώς ένα πρόσωπο, καίτοι αποδεδειγμένα θα αντιμετώπιζε κίνδυνο επίθεσης ή ακόμη και απώλεια ζωής στον τόπο προορισμού συνεπεία της απέλασής του. Διαπίστωση, άλλωστε, την οποίαν φαίνεται να αποδέχεται το ΔΕΕ, παραπέμποντας, χωρίς να του ζητηθεί, στους κανόνες επικουρικής προστασίας. Η επικουρική προστασία ασφαλώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ως επαρκής προστασία εν προκειμένω, αφενός, λόγω του αμιγώς προσωρινού χαρακτήρα της, ενώ ο κίνδυνος βεντέτας αφορά, όπως αναλύθηκε, μια παγιωμένη και μόνιμη κατάσταση, αφετέρου, λόγω των αυστηρών και ειδικότερων προϋποθέσεων της.

Στη βάση αυτή, η απόφαση καταδεικνύει και μια βαθύτερη αλήθεια: τα αδιέξοδα στα οποία καταλήγει η αγκίστρωση του ενωσιακού νομοθέτη στις παραδοσιακές αντιλήψεις περί του πρόσφυγα που αποτυπώθηκαν στη Σύμβαση της Γενεύης. Με άλλα λόγια, στην έννοια της *δίωξης* και στη σύνδεσή της με ορισμένη αιτία, όπως η ιδιότητα του μέλους ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας. Τούτο, σε μια εποχή όπου το σύγχρονο διεθνές προσφυγικό δίκαιο, με τη συνδρομή και του ΕΔΔΑ, καταδεικνύουν διαρκώς τη σημασία της προστασίας από την απέλαση σε κάθε περίπτωση συνδρομής απολύτως απαγορευμένου κινδύνου. Το ΔΕΕ αντιμετωπίζει αυτήν την αγκίστρωση, άλλες φορές αναγκασμένο να προβεί σε ιδιαίτερος διευρυμένες και δυναμικές ερμηνείες των παραδοσιακών εννοιών, όπως έκανε, λόγου χάρη, με τις γυναίκες εν τω συνόλω, και άλλες φορές επιδεικνύοντας αυστηρότητα και προσήλωση στο γράμμα, ώστε να μην υποκαταστήσει τον νομοθέτη.

Είναι, λοιπόν, ζήτημα νομοθέτησης, εντέλει, και εξέλιξης της ενωσιακής νομοθεσίας ώστε να αρθούν τυπικές προϋποθέσεις για τη χορήγηση της προσφυγικής ιδιότητας, οι οποίες, κατά κανόνα, καταλήγουν όχι σε απελάσεις, αλλά σε καθεστώτα *in limbo*. Δηλαδή, σε καταστάσεις όπου ένα πρόσωπο να μην μπορεί να απελαθεί, πλην όμως δεν του χορηγείται προσφυγικό καθεστώς. Βρίσκεται, δηλαδή, σε μια μετέωρη κατάσταση, εν κενώ δικαίου, στερούμενο κάθε πιθανότητας αξιοπρεπούς διαβίωσης και, ταυτόχρονα, επιβαρύνοντας το κράτος απομάκρυνσης. Μια τέτοια νομοθέτηση, πάντως, που σε μια συγκυρία μαζικής μετανάστευσης, ανόδου του εθνικισμού στην Ευρώπη, καλλιέργειας της ευρωπαϊκής συνείδησης ως αντίπαλης προς τον Ξένο και προτεραιοποίησης της ευρωπαϊκής ασφάλειας φαντάζει επί του παρόντος μάλλον απίθανη...